

## **Ahmet Yesevî Hikmetlerinde Sanat**

**Rahima Daminova**

Samarkand Devlet Yabancı Diller Enstitüsü

X-XII. yüzyıllar Türk halklarının tarihinde ciddi değişimler dönemi sayılır. Bu değişimler döneminde Türk edebi dilleri gelişti. Bunun nedeni, Özbek, Uygur, Kıpçak, Türkmen gibi kavimlerin gelişim göstermesiyle ilgilidir. Karahanlılar döneminde Türk kavimlerinin Orta Asya'ya göç etmesi, Türk dillerinde konuşan nüfus sayısının artmasını sağladı. Bu dönemde Türk edebi dili gelişmeye başladı. XI-XII. yüzyıllarda Maverâünnehir, Afganistan, İran, Kuzey Hindistan'da edebi dil olarak Fars-Tacik dili sayılırdı. Orta Asya'da Karahanlılar hükümdarlığının başlamasıyla beraber Türk dilinin mevkii de arttı. Türk dilinde Kutadgu Bilig, Hibetü'l-Hakayık gibi büyük eserler yazıldı. Bu eserler, X-XII. yüzyıllar edebiyatı ve Türk edebi dilinin tüm özellikleri hakkında çok fazla bilgi içeren kıymetli eserlerdir.

Ahmet Yesevî, XII. yüzyılda Türk edebiyatını ve eski Türk edebi dilini dünyaya tanıttı. O, XII. yüzyılda tarikat oluşturan büyük bir sufi olmakla beraber, yetenekli bir Türk şairi olarak da sayılır. Büyük şair Ali Şîr Nevaî, Nesa'imü'l-Muhabbet eserinde şöyle diyor:

"Hoca Ahmet Yesevî, Türkistan mülkünün şeyhü'l-meşayihidir. Makamı âlî ve meşhur, kerameti devamlı ve sayılamayacak kadar çoktur. İmam Yusuf Hemedânî'nin ashabındandır... Ve onun mezarı Türkistan'da Yesî denilen yerde olup, doğum ve vatan yeridir. Türkistan halkının dua kıblesidir." [3.153]

Ahmet Yesevî'nin hayatı, onun oluşturduğu tasavvuf okulu ve eserlerinin incelenmesi çok eski zamanlara aittir. Ali Şîr Nevaî'nin Nesa'imü'l-Muhabbet, Ali Safî Hiravî'nin Reşehâtü Aynî'l-Hayat, Hüseyin Vessaf'ın Sefînetü Evliyâ-yı Ebrâr, Hazînî'nin Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâcü'l-Bihâr gibi eserleri, Ahmet Yesevî, Yesevîlik Tarikatı ve bu tarikatı devam ettirenler hakkında önemli bilgiler verir.

Türk bilgini Mehmet Fuad Köprülü'nün 1919 yılında yayımlanan Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar adlı eseri ise Yesevî'nin hayatı ve faaliyetlerini inceleme açısından en önemli çalışmalardan biridir. Özbekistan'da ise, Yesevî eserlerinin halka tanıtılması, Ergaş Rustamov'un 1972 yılında Özbek Dili ve Edebiyatı dergisinin 4-5. sayılarında yayımlanan Ahmet Yesevî Hikmetlerinde Tarih ve Hayatın

Sesi adlı makalesiyle başlamıştır. Ancak bu makale, o dönemde haksız eleştirilere maruz kalmıştır.

Özbekistan bağımsızlığına kavuşduktan sonra Yesevî eserlerine ait birçok ilmî çalışma meydana getirildi. Ahmet Yesevî ile ilgili yayımlanan yüzlerce makalede yazarın eserlerine, faaliyetlerine tarafsız gözle bakılmaya başlandı. 1993 yılında Özbekistan'da Ahmet Yesevî yılı olarak ilan edildi. Şairin eserlerinin ürünü olan "Divan-ı Hikmet" yayımlandı. "Divan-ı Hikmet" in şairin yaşadığı döneme ait olan nüshaları bulunamamıştır. Mevcut nüshaların en eskisi XVII. yüzyıla ait olmakla beraber, kim tarafından ve ne zaman derlendiği bilinmemektedir. XIX. yüzyılda "Divan-ı Hikmet" in taş baskı nüshaları Kazan, İstanbul, Taşkent'te birkaç defa yayımlandı. "Divan-ı Hikmet" te münacat, kaside, münazara tarzında şiirler bulunmakla birlikte "Miraçname" de bulunmaktadır. Divan'daki şiirlerin şekli hakkında konuşan edebiyatçı âlim İsamiddin Salahi şöyle yazmıştır: "Sonra, o sadece hikmetler yazmamış, belki "Kisse-i Cabir", "Kufeli Nu'man Hikâyesi" gibi manzumeler de yazmıştır. Mezkur eser, Özbek yazılı edebiyatında gazel, münazara, hikâye gibi tarzların doğması ve gelişimini sağlamada da iyi bir örnek teşkil eder." [1.246].

"Divan-ı Hikmet" te yaklaşık 240 şiir vardır. Ş. Rustamov makalesinde aşağıdaki bilgiyi verir: "Rivayet ve hikmetlerde Ahmet Yesevî'nin 4400 veya 9900 hikmeti, bazen ise her biri 100000 hikmetten oluşan 4 defteri varmış denir. Uzun yıllar yaşayan Ahmet Yesevî, dört hikmet defteri oluşturmuş ve 4000'den fazla hikmet yazmış olabilir." [11].

"Divan-ı Hikmet" in 1896 yılında yayımlanan Kazan nüshasında şairin hikmetlerinin 14400 olduğu bilgisi verilir:

Qul Xoja Ahmad, har bir co'zing dardga darmon,  
(Kul Hoca Ahmed, her bir sözün derde derman)  
Toliblarga bayon qilcam qolmas armon.  
(Taliblere beyan etsem, kalmaz arman)  
To'rt ming to'rt yuz hikmat aytdim haqdin farmon,  
(Dört bin dört yüz hikmet söyledim Hak'tan ferman)

Farmon bo'lca o'lguncha co'z lacam men.  
(Ferman olsa, ölünce söylesem ben)

Bunun dışında, "Fakirname" adlı eserin Yesevî'nin kalemine mensup olduğu söylenir: "Fakirname, Yesevî kalemine mensup olup, "Divan-ı Hikmet"\*in bir parçası değil, belki özel bir eserdir." [6.15].

Ahmet Yesevî'nin şiirleri hikmetler adıyla meşhurdur. Hikmet kelimesine sözlüklerde aşağıdaki gibi açıklamalar getirilir: "Hikmet; düşünme melekesinin orta halde olması; tatbik ile ortaya gelen, tecrübeyle erişilen doğru ilim; hakka uygun söz; tüm şeylerin en mükemmeli; hikmet, Allah'ın ordusu olup, onunla Allah, evliyanın kalbine kuvvet bahşeder. Tasavvufî şiirlere de hikmet denir. Hikmet, ilimlilik, bilgelik, felsefe, gizli sır, akl-ı hakikate uygun olan nazik anlamlı kısa sözcük; mesel; zahirî ve batınî manaları kapsayan ilim; ahlak ve hakikate ait faydalı muhtasar kelime." [8.321].

Ahmet Yesevî, hikmetlerini Türk dilinde söyledi. Şairin yaşadığı dönemde Arap ve Fars (Tacik) dili hüküm sürmekteydi. Ahmet Yesevî bu dilleri iyi öğrenmiştir. Bununla ilgili şöyle der:

Miskin zaif Xoja Ahmad,  
(Miskin, zayıf Hoca Ahmet)  
Yeti pushtingga rahmat.  
(Yedi nesline rahmet,)  
Forsiy tilni bilibon,  
(Farsî dilin bilerek)  
Hub aytadur turkiyni.  
(İyi söyler Türkçeyi) [2.193]

Ahmet Yesevî; Yusuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmut, Ahmet Yüknekî gibi Türk dilini yücelten bir yazar olarak ortaya çıktı. Şair, Türk dilinin yüksek sanatlı imkânlarla sahip olduğunu gururla söyler:

Xushlamaydur olimlar bizning ayg'on turkini.  
(Hoş görmezler âlimler, bizim söylediği Türkçeyi)  
Oriflardan eshitsang, ochar ko'ngil mulkini.  
(Ariflerden duyarsan açar gönül mülkünü)  
Oyat, hadis ma'nosi turki bo'lsa muvofiq,  
(Ayet, hadis manası Türkçe olsa muvafık)  
Ma'nisiga yetganlar yerga qo'yar bo'rkini.  
Anlamını bilenler yere koyar borkünü. [2.193]

Yesevî'nin hikmetlerini Türk dilinde yazmanın sebeplerini Osman Turan şöyle açıklıyor: "Onun müracaat ettiği kavimler Arapça ve Farsçayı bilmiyorlardı. Bundan dolayı, kendisinin hitap ettiği cemaatin kolayca anlayabileceği sade halk dilinde hikmetler söylemeyi tercih etmiştir. Yesevî'nin bugüne kadar sevilip korunup gelmesinin en önemli nedenlerinden biri, hikmetlerini bütün insanların anlayabildiği, sade ve kolay okunan bir dilde yazmış olmasındandır." [9.125]

Ahmet Yesevî'nin Hikmetleri, İslam ve tasavvuf ilmini Türk dilinde anlatan ilk eserdir. Yazar, Türk dili ve edebiyatının tasavvuf okulunun temelini atmakla beraber, Türk şiirinde kendine özgü bir üslup oluşturmıştır. Bu üslup, din ve tasavvuf yolunu sade ve düz bir şekilde anlatan üsluptur. Yesevî, Hikmetlerinde kullandığı şiirsel vasıtalarla üslubunu açıkça göstermiştir. Hikmetlerde çok fazla rastlanan edebi sanatlardan biri tezat (zıtlık) sanatıdır. Bu sanatın ilk örneklerine "Divanü Lügati't-Türk"teki dörtlüklerde rastlanabilir. Şeyh Ahmet Hudaydad Tarazi, tezat sanatını "el-mütezaad" olarak adlandırır. "Bu sanat şöyledir ki, iki nesne getirilir, biri diğərinin zıddı olur: su ve ateş". Şair, karışık kavramları yan yana getirerek iç tasavvurlarını daha açık gösterir. Ahmet Yesevî, zıt anlamlı sözcükleri kullanmada kendine özgü bir yol izler:

Dog'i xijron ezdi bag'rim, qani dardmand?

(Dağ-hicran ezdi bağrımı, nerede dertmend?)

Dono tufroq, nodonlarni ko'ksi baland.

(Bilge toprak, cahillerin göğsü yüksek)

Veya:

Dono ketdi, nodon qoldi, yedim afsus.

(Bilge gitti, cahil kaldı, oldum pişman)

Yo'lni topmay hayron bo'lib qoldim mano.

(Yolu bulmayıp hayran olup kaldım işte)

Mısralarda "bilge" ve "cahil" kelimeleri tezat sanatını oluşturmaktadır. Yesevî, bilgisiz, bencil kişileri cahil sayar, onların karşısına mert, akıllı, hak ve hakikat nurundan zevk alan kişileri koyar. Kendi döneminde bu iki tabakadaki insanların mevkiini ifade eder. Şair bir hikmetinde şöyle der:

Tovba qilib haqqa yongan oshiq'larga

(Tövbe edip Hakk'a yanan âşıklara)

Ujmoh ichra to'rt arig'da sharbatı bor.

(Uçmak içre dört ırmakta şerbeti var)

Tovba qilmay haq yonmagan g'ofillarga  
(Tövbe etmeyen, Hak yoluna girmeyen gafilere)  
Tor lahadda qattiq azob hacratı bor.  
(Dar lehette katı dert hasreti var)

Bu hikmet iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda tövbe edip Hakk'ı tanıyan inançlı ve insafli insanlara cennet şerbetinin varlığı anlatılır. İkinci kısımda ise tövbe etmeyen gafil kişiler üzerinde durularak onlara cehennem azabı olduğu vurgulanır. Şairin yetenekli tarafları kıyaslandığında, iki tabakaya mensup kişilerin arasındaki zıtlığın daha belirgin hale gelmesinde ve etkisinin artmasında görülür.

Hikmetlerde Leyla, Mecnun, Vamık, Azra, Ferhat, Şirin gibi edebi eserlerin kahramanlarının adları; Hallac-ı Mansur, Bayezid-i Bistami, İbrahim Ethem, Şibli gibi evliyaların adları; Kur'an-ı Kerim'de zikredilen peygamberlerin isimleri telmih sanatı olarak kullanılmıştır. Bu şahısların adlarını kullanarak şair, kendi hikmetlerinin ideolojik önemini daha açık bir şekilde ortaya koyar:

Zikriyodek bu boshimg'a arra qo'ysam,  
(Zikriyâ'dek bu başıma arra koysam)  
Ayubdek bu tanimg'a qurtni solsam,  
(Eyyûb gibi vüjüdüme böjek salsam)  
Musodek ham Tur tog'ida toat qilsam,  
(Musa gibi Tûr dağında taat etsem)  
Bu ish bila, yo Rab, seni topg'aymumen?  
(Bu iş ile, ya Rab, seni bular mıyım?) [9.94]

Hikmette dile getirilen peygamberlerin tümü Kur'an'da zikredilen peygamberlerdir. Onlar hayatlarını sürdürürken birçok bela ve musibetle karşılaşmalarına rağmen, seçtikleri yoldan ve kutsal inançlarından vazgeçmemişlerdir. Yesevi, bu şekilde Allah'a olan aşkını ve bağlılığını göstererek, Allah'a kavuşacağını söylüyor. Zenginliğiyle böbürlenmiş Karun, ilahlığını iddia eden Firavun ve onun veziri Haman gibi kişiler Musa Aleyhisselam döneminde yaşamışlardır. Karun, o kadar çok servet toplamıştır ki, "hazinesinin anahtarlarını kırk katır taşıyordu." [4.34]

Musa Aleyhisselam ona, servetinin binde biri kadar zekât vermesini söyler. Ama o razı olmaz. Allah'ın emriyle Karun'u da onun servetini de yer yutar. Zenginliği kendine hırs edinen bu şahıs edebiyatta açgözlülüğün sembolü olarak dile getirilir. Firavun, Musa aleyhisselam dönemindeki padişahlardan birisi olup, Allah'a iman getirmediği için Nil nehrine gömülür.

Şiirde peygamberler, evliyalar, sadık aşıkların adını kullanmak, Yesevî hikmetlerinden başlanarak Türk şiirinde güçlü bir yer tutmuştur.

Türk dilinin zengin imkanlarından verimli bir şekilde yararlanan Yesevî, tecnis sanatının güzel örneklerini oluşturmuştur:

Qul Xoja Ahmad, qirqqa kirdim, nafcingni qirq,  
(Kul Hoca Ahmet, kırka girdim, nefisini kırk)  
Munda yig'lab, oxiratda bo'lg'il arig'.  
(Burada ağlayıp, ahirette olgil arık)

Mısralarda "kırk" kelimesi tecnis görevinde kullanılmıştır. Birisinde "kırk" sayısının yaş anlamında, diğerinde ise "kesmek" anlamında kullanıldığı görülmektedir. Aşağıdaki hikmette ise "geç" sözcüğü tecnis olmaktadır:

Ummatlarim yozuqlarin har juma kech,  
Ümmetlerim yazıklarını her cuma geç,  
Olib kelgan, yo Muhammad, sen muni chech.  
(Alıp gelen, ya Muhammed, sen bunu seç)  
Toki yig'lab sajda aylay har juma kech,  
(Dahi ağlayıp secde eyle her cuma geç)  
Mustafog'a motam tutub kirdim mano.  
(Mustafa'ya matem tutup girdim işte)

İlk mısradaki geç kelimesi akşam (cuma geçesi), anlamında, üçüncü mısradaki geç sözcüğü gunahlarını affetmek anlamında kullanılmıştır.

Teşbih sanatı şiirde çok fazla kullanılan vasitalardan biri sayılır. Bu edebi sanatın eski ve güzel örnekleri "Divanü Lügati't-Türk" ve "Kutadgu Bilig" eserlerinde rastlanır. Yesevî'nin yorumuna göre, derdi olmayan kişi insan sayılmaz. Aşksız insan ise hayvan gibidir:

Dardsiz odam odam emas, muni anglang,  
(Dertsiz insan, adam değil, bunu anla)  
Ishqsiz odam hayvon jinsi, muni tinglang.  
(Aşksız insanım, hayvan cinsi, bunu dinle)

Dünyanın vefasızlığı, dünyanın vefasız olmasına eski Türk şiir örneklerinde sık rastlanır. Yesevî de bu geleneği devam ettirmiştir:

Vafosi yo'q bevafo dur dunyo tani,  
(Vefası yok, bivefadır dünya teni)

G'ofil odam ko'rub ibrat olmac emish.

(Gafil insan görüp ibret almaz imiş)

Yesevî, dönemindeki ictimai sınıflar hakkında bilgi verirken, haksız davada bulunup, günahların altında kalan kadı ve imamları, yük altında kalan eşeklere benzettir:

Qozi, imom bo'lg'onlar, nohaq da'vo qilg'onlar,

(Kadı, imam olanlar, haksız dava edenler)

Himor yanglig' bo'lubon yuk octida qolmishlar.

(Himar yanlışı olup yük altında kalmışlar)

Temsil sanatı da geniş olarak kullanılan edebi araçlardan sayılır. Bu sanatta, şiirin ilk mısrasında bildirilen düşünceye ispat olarak ikinci mısrada hayati bir hadise örnek olarak verilir. Yesevî bir hikmetinde şöyle der:

Ishq sirrini har nomardga aytib bo'lmas,

(Aşk sırrını her namerde söylemek olmaz)

Necha yoqsang badlik yerda charog' yonmas.

(Ne kadar yaksan da, sert yerde ışık yanmaz.)

Yani "Hak sırrını" anlamayan, ilahi aşk sırrından habersiz olan kişiye bu aşktan bahsetmek faydasızdır. Şair, kendi düşüncesini "kötü yerde çırak yanmaz" diyerek hayati bir örnekle ispat eder.

Hikmetler, halk ağız edebiyatında yaygın olarak kullanılan dörtlüğe dayalı şarkı biçiminden oluşur. Dörtlükler ilk olarak halk ağız edebiyatında ortaya çıkmıştır. Şarkılar, terimler, lapalar dörtlük şeklindedir. Hikmetlerin çoğu, barmak vezninde yazılmıştır. Bu vezin, eski Türk şiirine özgüdür. Ergâş Rüstamov, hikmetlerin vezni hakkında düşüncelerini dile getirirken şöyle der: "Bunlar, eski zamanlardan beri Orta Asya halklarının ağız edebiyatında yaygın olarak kullanılan yedi ve on iki heceli hece vezninde yazılmıştır. Bunlar, Mahmut Kaşgarlı'nın "Divanü Lügati't-Türk"ünde geçen parçaları hatırlatıyor."

Hikmetlerin kafiyeleşmesi de halk ağız edebiyatındaki dörtlük şeklindedir. "Münâcâtname" ise aruz vezninde yazılmıştır. Hikmetlerin vezni ve dili hakkında farklı tartışmalara değinerek, Makhsud Shaykhzoda şöyle yazar: "Şüphesiz, Hâce Ahmed Yesevî'nin yazdığı "Hikmet" kitabı, daha sonra dil ve anlam açısından ne kadar değişime uğrasa da, asıl vezni ilk haliyle kalmıştır. Çünkü birisi, eski vezni bu kadar kökten değiştirerek yeniden işlemesi imkansız olurdu. Bu eserin vezni ise yazarının başlangıçta kendi düşünerek oluşturduğu şekilde korunmuştur."

Türk edebiyatının XII. yüzyılın önemli temsilcilerinden biri olan Hâce Ahmed Yesevi'nin eserleri, Türk şiirinin gelişiminde ve şekillenmesinde ayrı bir dönem olarak kabul edilir. Bu büyük düşünürün eserlerinde, Türk şiirinin dönemin manevi ve bilgelik arayışlarına cevap olarak Sufi felsefesiyle zenginleştiği görülür. Doçent Dr. Arif Ersoy'un da belirttiği gibi: "Ahmet Yesevi, kendi üslubuyla Türk halkları arasında 'Sufi halk şiirleri' diye bir dönemi başlatmıştır" ve bu esnada Türk kültür mirasının temelini oluşturmuştur

#### **Kaynakça**

1. Ahmet Yesevi. Hikmetler. - Taşkent. 1991.-255 s.
2. Alishir Nevai. On Beş Ciltlik. 14. Cilt. - Taşkent. 1967. -268 s.
3. Alishir Nevai. Tarihi Anbiya ve Hükemâ. - Semerkant. 1990. -138 s.
4. Rüstamov E. Ahmet Yesevi Hikmetlerinde Tarih ve Hayat Sesi // Özbek Dili ve Edebiyatı, 1972. 4. Sayı. S.21-25; 5. Sayı. – S.22-28.
5. Ersoy A. Ahmet Yesevi'nin ictimai bakışları // Hoca Ahmet Yesevi hayatı, eserleri, geleneği. Taşkent. 2001.-S56.
6. Osman Turar. Hoca Ahmet Yesevi hayatı, eserleri, geleneği. Taşkent. 2001.-S56.